

Нийтилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 152 (16457)

2001 чылдың
ДЕКАБРЬ 27,
четверг

Ат салган
шагы 19.00

Садар өртээ
3 рубль.

ЧАА ЧЫЛДЫН БУДУУЗУНДЕ

■ Болушкуннар ■ Барымдаалар ■ Медээлер

Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларын эрттирер дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүн "е" пунктузунга, 143 чүүлүнүн 4 пунктузунга, "Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 81 чүүлүнге болгаш "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелеринин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг Хоойлуунун 10 чүүлүнге үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларын 2002 чылдың март 17-де эрттирер.
2. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларын белеткээрин болгаш эрттирерин хандырарын дагзыр.
3. Тыва Республиканың Чазак 2002 чылда республика бюджетинге Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларын эрттиреринге саң-хөө хөрөнчилерин баш удур көөр.
4. Бо доктаал ону парлаан хүнүнден эгелээш күштүт болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизинин) Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2001 чылдың декабрь 24
№1288

АК СЕТКИДИГ АЖЫЛЫ ДЭЭШ

Өөредилге талазы-биле ачы-хавыялары болгаш хей чылдарда ак сеткидиг ажылы дээш Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медалы-биле Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыды Петр Александрович МОРОЗОВТУ Тыва Республиканың Президентизинин 2001 чылдың декабрь 21-де №1075 Чарлыын езугаар шаңнаан.

Өөредилге талазы-биле ачы-хавыялары болгаш хей чылдарда ак сеткидиг ажылы дээш Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" медалы-биле Ак-Довурак хоорайның №2 ортумак школазының директору Зоя Сагдыевна ДУКТЕН-ООЛДУ Тыва Республиканың Президентизинин 2001 чылдың декабрь 21-де №1076 Чарлыын езугаар шаңнаан.

Культура талазы-биле ачы-хавыялары болгаш хей

чылдарда ак сеткидиг күш-ажылы дээш "Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты Кызылдың уругларның музыка школазының ниити ыры болгаш дирижировка башкызы Юрий Георгиевич ЧЕРНИКОВКА Тыва Республиканың Президентизинин 2001 чылдың декабрь 24-те №1078 Чарлыын езугаар тывысқан.

Энергетика талазы-биле ачы-хавыялары болгаш хей чылдарда ак сеткидиг ажылы дээш "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты Тыва Республиканың Девискээр энергетика комиссиязының информация-аналитиктиг килдизинин начальниги Тамара Чүлдүмовна ЧАМЗЫНГА Тыва Республиканың Президентизинин 2001 чылдың декабрь 24-те №1079 Чарлыын езугаар тывысқан.

ТР-ниң Дээди Хуралында

ЧӨПШЭЭРЕ- ЖИЛГЕНИ БЕРГЕН

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2001 чылдың декабрь 24-те №1272 доктаалын езугаар Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге Сергей Викторович ПУГАЧЕВТУ Тыва Республиканың Чазактан төлээлекчизи кылдыр томуйлаанынга чөпшээрежилгени берген.

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЗИ КЫЛДЫР СОҢГААН

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2001 чылдың декабрь 24-те №1273 доктаалын езугаар Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге Чанмыр Александрович УДУМБАРАНЫ Тыва Республиканың Дээди Хуралындан (парламентизинден) төлээлекчизи кылдыр соңгаан.

ИНВАЛИДТЕРГЕ БҮГҮ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДУЗАЛААР

Инвалид азы кадыының байдалы-биле шинээ кызыгаарлаттыгнан кижилерниң бүгү эргелерин камгалап, оларның эмнээшкенин күштелдирери-биле сөөлгү үеде чүгле РФ-тиң Кадык камгалал яамызы эвес, а бистин Тыва Республикада ук яамы-биле улуг сагыш салышкынның ажылдарны чорудуп турар.

Социал экспертизаның эмчилери, инвалид кижилерниң экспертизанын эрттирип, инвалид бөлүүн тыпсып бээринден аңгыда, кижиниң клиниктиг экспертиза талазы-биле диагнозун тургузуп, ол кижини эмнээр талазы-биле херек дузаларны чедирип турар. Ол ышкаш РФ-тиң "РФ-тиң девискээринде чурттап чоруур инвалид кижилерге социал камгалалды чедирип дугайында" Хоойлузунга болгаш "Инвалид кижини эмнээр талазы-биле тускай программа дугайында" Дүрүмге даянып алгаш, инвалидтиң тускай немелде эмнээшкенин программанын тургузуп берип турар.

Декабрь 19-21-де Москва хоорайга "Россияның социал экспертизаның реабилита-

циязының база реабилитация индустриязының чөвүлели" деп хей-ниити чаа организациязының тургустунганынга хамаарыштыр баштайгы чыыш болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң социал экспертизаның ажылдакчылары: кол эксперт Олег Шырыпчык, бюро даргазы Татьяна Ондар, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарда тургустунган бюронун даргалары Саяна Кызыл-оол, бюронун кол реабилитолог эмчизи Билчеймаа Достай, ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө сайыды Дугар-оол Хертек болгаш ТР-ниң Кадык камгалал яамызының талазындан Людмила Ховалыг барып киришкеннер.

Билчеймаа ДОСТАЙ,
реабилитолог эмчи.

МОСКВАДАН МЕДЭЭ

Дүүн, декабрь 26-да, РФ-тиң Федерация Чөвүлелинин хуралында ТР-ниң Президенти Ш.Д.Ооржактың кииргенин езугаар Россияның парламентизинин үстүкү палатазының чаа кежигүннери кылдыр С.В. Пугачевту болгаш Ч.А. Удумбараны сенаторлар бадылааннар, олар ам республиканың күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргазының өмүнээзинден Тываның эрге-ажыктарын камгалаарлар.

ТР-ниң Чазак кежигүннери чаа албан-дужаалче киргени-биле холбаштыр Сергей Викторовичинин болгаш Чанмыр Александровичинин адресинче байыр чедиришкенин чорутпушаан, күрүне ажыл-чорудулгазының бедик болгаш харысгалалыг адырынга оларга чедиш-киннерни күзээннер.

Бистин корр.

ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Декабрьның 24-те ТР-ниң Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының сайыды Э.Д. Байыр-оол массалыг информация чепсектеринин ажылдакчылары-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Аңаа журналистер аныяк сайытка хей сонуурганчыг айтырылганы салган. Оларның эң колу — өрт албанын Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызынга катканы болган. Ук айтырыгга хамаарыштыр Эрес-оол Донгакович мынча дээн: — Кандыг-даа айыыл-халап:частышкыннар, авариялар, чер шимчээш-киннери колдуунда өрттениш-киннер, кывышкыннар-биле холбашкан болур. Ынчангаш ындыг онза байдалдарда амы-тын камгалакчылары-биле өртчүлөр кады ажылдаары эки түннелдиг бооп турар. Ындыг-даа болза ук ийи албан шуут база каттышпас, аңгы тургузуглар болбушаан, кады демниг ажылдаарлар.

Борис ОНДАР.

2001 чылдың майда бойдус халавының уржуктарын чайладырынга Россия Федерациязының Чазаның курлавыр фондузундан келген акша-хөреңгилерни хуваар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДОКТААЛЫ

2001 чылдың декабрь 21 №1462

Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының курлавыр фондузундан онза байдалдарны сагындырар болгаш чайладыр база Тыва Республиканың девискээринге 2001 чылдың майда онза байдалдарны болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле акша-хөреңгилерни аңгылаар дугайында» 2001 чылдың ноябрь 19-та №1536 айтышкынынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Федералдыг казначействонун Тыва Республикада эргелелиниң 2001 чылдың декабрь 19-та №113 дындадылган езугаар келген 10078,9 муң рубль түнүг акша-хөреңгиниң баш биликчилери кылдыр 2001 чылдың майда үер-халаптың соонда үрелиишкиннерни болгаш катап кылыр ажилдарны чорудар дугайында Тыва Республиканың Чазаның доктаалдарын езугаар мурнунда берген акша-хөреңгилерниң орнун катап тургузарынга 6958,8 муң түнүг рубльди бербишаан, Тыва Республиканың Хамааты камгалалының херектериниң болгаш онза байдалдар талазы-биле яамызын болгаш 3120,1 муң рубльди бербишаан, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызын томуйлаар.

2. Россия Федерациязының Чазаның курлавыр фондузундан келген 10078,9 муң рубль түнүг акша-хөреңгилерниң хуваалдазын бадылаар, оон иштинден 2701 муң рубльди когараан хамаатыларга №1 капсырылга езугаар чаңгыс удааның материалдыг дузазы кылдыр, 754,3 муң рубльди №2 капсырылга езугаар авария-камгалал ажилдарын акшаландырырынга болгаш 6623,6 муң рубльди №3 капсырылга езугаар сонгаарладып болбас үрелиишкиннерни болгаш катап кылыр ажилдарны акшаландырырынга үндүрер.

3. Тыва Республиканың Хамааты камгалалының херектериниң болгаш онза байдалдар талазы-биле яамызы Россия Федерациязының Чазаның курлавыр фондузундан келген акша-хөреңгилерни №1-3 капсырылгалар езугаар 3 хонук хуусаада шилчидер.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Контроль эргелелинге дагзыр.

ШООРЖАК

Тайылбыр орнунга

АКШАНЫ ТУДА БЭЭР

Республикага майда болган суг үер-халавының соонда чурттакчы чонга болгаш улус ажил-агыйының объектилеринге чедирген когаралдарның санаашкыннарын койкан документилерни РФ-тин Чазанче чоруткан. Аңаа үндезилеп, эргежок чугула хыналдаларның болгаш экспертизаларның соонда федералдыг хоойлулар езугаар чогуур компенсацияны Тыва алыр ужурулуг. Кириген санаашкынарда оон түнү 44 млн. рубль ажыг болган. Ынчалзажок оон иштинден чүгле 18,8 млн. рубль азы когаралдың бүгү түнүнүн 42,6 хуузу камгалап алдынган. Чүге? «ТП»-ниң айтырыгларынга ТР-ниң Чазак Аппарадының чурттакчы чонну камгалаар болгаш онза байдалдар талазы-биле эргелелиниң начальниги Л.И. Красовскаяның, РФ-тин яамыларынга болгаш ведомстволарынга санаашкыннар камгалалының киржикчилериниң бирээзиниң харызын моон адаанда парладыыс.

— Мында чылдагааннар-ла хөй, кол чылдагааннарның бирээзи — баштайгы документилерни шын эвес тургусканында. Ол чүү дээни ол? Хамыктың мурнунда санаашкыннарда шын эвес медээлер бар. Ынчалзажок айыыл чок. Ажыг-биле чугаалаарга, хөй немей бижилгелерниң, күүсеттинген ажилдарның болгаш өртөк-төлөвирниң хемчээлдерин ушчок улгаттырыпканының фактылары илереп келирге, оон кандыг-бир арга-биле камгаланып эгелээннер. Чер-чер чагыргаларының, бүдүрүлгелерниң болгаш ведомстволарның чамдык удуртукчулары өөрөнгөн чаңы-биле ийик бе, азы кажар угаангыр-сагынгыры-биле айыыл-халапка сылдап алгаш, немелде саң-хөө, акша-хөреңгилерни тып ап болур чүве-дир дээш, күзезинзе, хөй орнунга тевени-даа орнап ап болгай деп принцип езугаар хөдөлүп турганнар. Чижээлээрге, Улуг-Хемден мал төлүнүн орнунга тевени

кирип каан медээ келген. Дириг малдарның сугга барганы шын болбайн аан. Сметаның тургузукчулары оларның бот-өртөөн херек кырында барындан 10 катап бедик кылдыр бижээннер. База бир чижек. Каа-Хем кожуунун комиссиязы тус черниң ыяш ажил-агыйынга турган «суг насозун, электри шимчедикчизин, насос станциязының бажынын суг алган» деп бадыткал бижинде демдеглээн. Элдеп чүве, бүзүрөп база болгу дег. Ынчалзажок ыңдыг шимчедикчи чартык тонна хире аар болгай дээрзин специалистер билер болгай. Ол сугга алыспас аан. Сүт-Хөл кожуунун сметазында 1 га тараа культураларынга чарыгдалдарның өртөк-үнезин барык 3 чартык катап бедидип каан. Чүге? Ону хынаары белен болбайн. РФ-тин Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызында эксперттер Тыва талазы-биле эрткен чылдарның статистиктиг отчетдун душ бооп ажыдып көргөн-

нер, ында чарыгдалдарның нормативи — гектарга 2300 рубль эвес, а чүгле 660 кылдыр айтып каан.

Ындыг үрдүнчек сан-медээлер эвээш эвес-даа болза, олар боттарының кара сагыштыг херээн кылганнары ол — бо чорук когарал талазы-биле Тывадан келген арткан бүгү-ле материалдарга чигзинишкени болдурар чылдакты Россияның Онза байдалдар яамызының, РФ-тин Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем база Саң-хөө яамыларының эксперттеринге берген. Оон соонда чүс хуу ылавылаттыг документилерни безин хөлчок хынаар, техника талазы-биле хензиг-ле чазыг тып алыр болза, көңүс хүлээп албас апарган.

Оон аңгыда «Хүреш» стадион, Кызылда Культура парыгы, республиканың экология-биология төвү дээн ышкыш өске-

(Уланчызы 3-кү арында).

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ БИР ШАК

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак бо чылдың декабрь 10-11-де дорт эфирге телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылаан. Олар 200 ажыг айтырыгны салган, оон иштинден 78 айтырыпта дамчыдылга чоруп турда, Шериг-оол Дизижинович харыылаан.

Солуннун бөгүнгү номеринден эгелээш, харыылаттынмаан айтырыгларга республиканың яамыларының болгаш ведомстволарының белеткээн харыыларын парлап эгелээр-дир бис.

Өөредилге номнарын болгаш методиктиг литература-ларны садып алырынга акша-хөреңгини тускайлап бербейн турарын башкылар хомудап турар. Дыка хөй миллион түнүг акшаны тускайлап берген деп солуннарга бижээн. Ол акша кайдал?

В.Д. Ряжева.

Кызыл хоорай.

2001 чылда өөредилге номнары болгаш методиктиг литература садып алырынга дараалаштыр 17 болгаш 20,6 миллион түнүг рубль көрдүнгөн, ону долузу-биле акшаландырганын ТР-ниң Саң-хөө яамызы дындадып тур. Бир башкыга ол сорулгага айда 100 рубль онаажыр.

«Жилье» дең бүдүрүлгө-септелге, ажыгдал бүдүрүлгезинден ИХЯ-ның ажилдакчыларынга чиигелдени чүге казып каатканы?

М.Д. Тюлюш.

Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың 2001 чылда бюджетинде хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажилдакчыларынга чуртталга-коммунал ачы-дузазының чиигелдезин төлээринге акша-көпөк көрдүмээн. Республика-ның девискээринде шериг ал-

банныгларның чиигелделеринин чарыгдалдарын оларның хамаар-жыр яамыларының болгаш ведомстволарының бо сорулгага көрдүнгөн хөреңгизиниң күсели-биле боттандырар ужурулуг.

Ынчалза-даа келир чылдың бюджетинде ол чарыгдалдарны акшаландырырынга 2002 чылдың январь 1-ден июль 1-ге чедир үелерде 2531 муң рубль көрдүнгөн.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажилдакчыларынга чүге «соңгу чүк» коэффи-циентин төлөвейн турары?

В.Оюн,

ИХЯ-ның ажилдакчызы.

2001 чылдың май 28-те РФ-тин Чазак «РФ-тин иштиги херектер органнарының, РФ-тин Юстиция яамызының эдип чазар албан черлеринин болгаш органна-рының системазының, РФ-тин каайлы органнарының, РФ-тин үндүрүт полициязының федерал-дыг органнарының, Кыдыкы Соң-гу чүкте албан эртригир турар, орта деңнештирген черлерде болгаш өске-даа агаар-бойдузу база экологтуг байдалы, оон иштинде озалааш, ырак черлер-ниң ажилдакчыларынга немелде төлөвир дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ында айтканын езугаар коэффицент болгаш

немелде төлөвирни ол ажилдак-чыларга 2002 чылдың январь 1-ден төлөп эгелээр.

Өскүс уругларга, инвалид уругларга ТР-ниң Чазак кан-дыг дуза чедирит турары?

Е.К. Монгуш.

Кызыл хоорай.

Өскүс уругларга ай санында дараазында хемчээлдиг посо-биени төлөп турар: школа назы-ны четпээн уругларга 700 рубль, школачыларга 740 рубль. Өөре-дилге албан черлерин дооскан соонда-оларга хары угда посо-биени төлээр: ажилга тургусту-нуп турар үезинде 5500 рубль, өөредилге черлеринге кирип алганда, 1300 рубль. 2001 чылдың ноябрьда бо чарыгдалдарга 30,3 миллион рубльди үндүргөн. Декабрь айда 3 миллион рубльди бээр. 2002 чылда пособиелерни 1,8 катап индексастаар.

Өскүс уругларга дузаны «Ин-валидтерниң социал камгалалы-ның дугайында» Хоойлуга дүүш-түр чорудуп турар. Ында санато-рий-курортка эмнедири, транс-порт хандырылгасы, халас эмнер бээр, чурттаар бажың хөлези-нин, одалгага, коммунал ачы-дуза чедирилгезин төлээринге чии-гелделер болгаш өскөлөр-даа кирип турар.

Парлап конференциязы ПЛАННЫГ ХЕМЧЕГЛЕР

Декабрь 24-те, понедельникте, Чазак Баштыңының оралакчы даргазы Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар республиканың эртем, өөредилге, культура, социал хөгжүлдө болгаш өске-даа албан черлеринин удуртукчулары, специалистери база журналистер-биле парлап конференциязын эрттирген.

Ээлчег езугаар база чылдың сөөлгү түнел ужуражылгазынга амыдыралдың эң-не кол эргежок чугула айтырыглары: аарыг-аржык, инвалид, бертик кижилерге эм-таң дугайында, пенсия болгаш муниципалдыг өөредилге черлеринин удуртукчуларының пенсиязынга немелде дуга-йында, чуртталга-коммунал ачы-дузазының талазы-биле чуртта-кчы чоннун эвээш хандырылгалыг кезээнге субсидия (дузаламчы акша) дугайында, республиканың дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринин база школачыларның Чаа чылга белеткелинин дугайында айтырыгларга хамаарыштыр чугааны чоруткан. Укайтырыгларга ону харыылап турар организа-цияларның төлээлери тус-тус тайылбырларны берген.

Каш-ла хонгаш Чаа чылды кижы бүрүзү уткуп байырлаар. Чаа чыл байырлалы каш хүн иштинде үргүлчүлээр болганда, корум-чурум, өрт айыылын болдурбазы-биле чер-черлерге улусчу дружиналарны тургузуп, дежурныйлаашкыны органи-застаары — кол ажилдарның бирээзи. Бо хүннерде республи-каның ажил чок кижилер уче-дундан алырга 9,5 муң хамааты бар. Оларда ниитизи-биле 10,620 назы четпес уруглар бар. Ынчап кээрге уругларга Чаа чылдың белээнге 1 млн. 62 муң рубль негеттинип турар. А уруглар саны-биле алырга, оларга 34 муң белек онаажып турар.

Чаа чыл белээнге хамаарыш-тыр алыр болза, бо чылын өскүс ажы-төл, школа-интернаттарда уруглар, уруглар албан черле-ринде турарлар дээш, эвээш эвес уруглар белектерни алыр. База ол ышкыш хоорай болгаш ко-жууннардан 160 эңтергиин өөре-дилгелиг өөреникчилер Прези-дентинин тускай шаңналдарын алыр. А декабрь 30-де Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур Президентиниң өлкөзүгө бистин чашта-рывыс киржир.

Чаа чыл байырлалы-биле каттай янзы-бүрү организациялар юбилейлери уламчылаар болгаш төрүттүнгөн хүннер таваржырын чугаалааш, аңаа хамаарыштыр чогуур органнар тускай ажил-дарны чорударын чугаалашкан. Оон бир чижээнге Х.А.Анчымаа-Токаны хамаарыштырып болур. Ол январь 1-де төрүттүнгөн. Бо талазы-биле даалгаларны рес-публиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы алган.

Декабрь 25-тен 30-ге чедир школаларның өөреникчилерин-ге тус-тус бал-маскарады, а дыш-танылга үезинде аңгы-аңгы эртемнерге олимпиадалар болгаш спортчу хемчеглер эртер. Моон алгаш көөрге, бо чылын Чаа чыл таварыштыр кымның канчаар белеткенгени, кандыг ажилдарны кылып чору-дары үстүндө тодаргай чижек-терден илдең-дир.

Бистин корр.

Төнүп турар чылдың өңнери ДУВҮРЕЛИ ДӨМЕЙ

Чоокта чаа бистиң корреспондентивис Эрзин кожуунга сургакчылап четкеш, ында көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Сергей Шырапай-биле (чурукта) ужурашкыш, кыштаглаашкын дугайында чугааны кылган. Эрги чыл төнүп, чаа чылдың бүдүүзүндө болган чугаадан кожуунда байдал билдине бээр боор дээрзинге идегеп, моон адаанда интервьюну парладыш.

— Сергей Михайлович, Эрзин кожууннун мал-маганы черле чогуу кайы хирел? Баш саны өзүп турар бе азы кандыгыл?

— Амдызында байдалы-выс чүгээр-дир. Хар бо чылын ыңдыг кончуг кылын эвес, оозу эки, ынчалза-даа мурнувуста январь, февраль бар. Эрткен чылын хар улуг болган, мал-маган чудап, кырлыры кырлыган, дыка берге байдалга кыштадыш. 2000 чылда 13 муң баш шээр малдыг, 20 бодалыг, 60 чылтылыг, 30 тевелиг турдус. Ам 10 муң шээр малдыг артывыс. Чөптүг, чөптүг эвес чылдагааннардан мал-маган аажок эвээжеп турар.

— Чүге ыңдыг деп бодаар силер?

— Малчыннар акша-шалың албайн турар чүве-дир ийин бо. Ынчангаш харыс-салгаже, негелдеже кичээн-гей кошкак. Хорал-ла турар мал күрүнениң болуп кээр. Акша-шалың төлей албас күрүне малчыннардан хей мал өзүлдөзү негей албас боор-дур. Кижги бүрүзүнүн хүлээнген ажылынга ээ-харыс-салгазы турар ужурулуг. Ам бо шагда кижилер чүгө бодун бодаар апарганы чаржынчыг. Күрүнениң, ниитиниң малы хорал-ла турар, а хуу мал бажының саны өзүп-ле турар боор-дур. Мал биле мал дөмей болганда, ам өлүп хораан мал дээш мал-чынга чартыын оонар дээрзин чугаалажып, чурумчудар деп бодап тур бис. Чижээлээрге, чыл түннели-биле 10 хой хораан болза, 5-и ажыл-агыйны, 5-и малчынның хууда хою болур. Хоойлу-дүрүмнеривисте чедер-четпестер база хей боор-дур. Амдырал-биле карышкактыг чүүлдер бар, ону таптыг ажылдаар, өскертир херек. Бистер, көдээ ажыл-агый эргелелиниң специалис-тери, колхоз-совхозтарның (азы суму чагыргаларының) даргаларын сонгуурга безин үнүвүс берип шыдавас, ыңдыг эрге чок-тур бис. Чурттакчы чон боттары сонгуур. Чер-чурт аайы-биле таныш-көрүш өзү-гаар сонгуужуп алып, ооң түннели кандыг болуру билдин-гир-ле болгай. Берге үеде мал-чыннарның байдалын биле тура дуза чедирип база шы-давас-тыр бис. Машина-тех-

ника, артык кезектер, кывар-чаар материалдар дизе-ле — шупту чүве акшага үскеш турар. Дуза када албас кижиги не-гелде кылыры барык болдун-мас чүве-дир ийин.

— Кеземчени көргөн малчыннар бо чылын оода сиген-ширбиилди эки белеткеп алды ынаан?

— Ийе, белеткээн. Бистиң тываларның амдырал прак-тиказындан алгаш көөрге, кыш ажарында чүгө малдың чаш төлүнге сиген белеткеп алып болгай. Ужуру болза кышкы айларда малды тургузу азыраар ужурулуг. Бо чылын харын кезип ап болгу дег черлерни кескен. Берге кыш улуска өөредиг болганын шын.

— Хууда малдың саны чогуу чыл санында өзүп турар, ыңдыг бе?

— Эрткен чылын кожуун-да хуу чоннун малының саны 45 муң шээр мал турган болза, бо чылын 54 муң апарган, дыка өзүп турар. Мал ажылында аныктарны деткиир болза эки деп бодаар мен. Кончуг берге кыжын безин чеде бээрге, мал-маганы дешкилежип хал-чып турар, тодуг-догаа боор аныктарны деткивейн кан-чаар. Күрүнениң, хей-ниитиниң малының өзүп көвүдээри олар-дан улуу-биле хамааржыр.

— Удуртукчуларга ха-маарыштыр бодунар хууда бодальнар кандыгыл?

— Ажылды канчаар удур-турундан түннел дорт хамаар-жыр-дыр ийин. Бодум хуумда бодаль-биле ниити сайзырап болур аргалар бар. Чүгө хөөн-сагыш-биле ажылды кылыр херек. Бистиң Көдээ ажыл-агый яамызының сайыды Ла-риса Сынаевнаның удуртуп эгелээнинге шупту аажок таарзынып тур бис. Күш чет-пес дээр чүве чок, дидим, негелделиг, арга-дуржулгалыг удуртукчу-дур.

— Малчыннарның боттары-ның сагыш-бодалдарын, амы-дыралын сонгуурга чеди-көрдүвүс.

С.М.Шырапай-биле ийи аалга четтивис. Үстүү-Сугда Дамчайларның база Алды-Хайылгада Кунчуннарның. Кайызы-даа сиген-ширбиилди шыдаар шаа-биле белеткеп алган болду. Бөгүнге оларны дүвүредип турар айтырыг — мал кодурунун эминин тывыл-базы. Дамчайлар ниитиниң малын, а Кунчуннар хууда малын өстүрүп оарлар. Ын-чалза-даа кайы-даа малчын-нарның дүвүрели дөмей. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы мал кодурунун эмин дарый тып, малчыннарга дузалаары чугула-дыр деп түннелге келдивис. Ынчан хуу-даа, күрүне-даа малының өзүлдөзү база дең болур боор.

Светлана БАЛЧЫР.
Кызыл — Эрзин — Кызыл.

АКШАНЫ ТУДА БЭЭР

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында.)

даа объектилерни республиканың амыдыралын хандыраарына бирги чергениң эргежок чугула объектилер эвес-тир дээш уштуп каапкан. Үер-халапка Кызылга алыскан чуртталга бажынарның данзы-зындан чүгө 7 бажыны — Бере-говая кудумчунда 30 дугаарлыг бажыны, Школьная кудумчу-зунда 8 болгаш 10 дугаарлыг бажынарны, Тоңмас-Суг кудум-чунда 2, 6, 8 дугаарлыг бажы-нарны болгаш Набережная кудумчунда 66 дугаарлыг ба-жыны балап каан. Ол бажы-нарның чүгө погевин база подпольезин суг алган, эксперт-тер ону куду деңгелде үрелиш-киннер кылдыр санаан. Үре-лишкиннер элээн шыңгы бол-ган арткан бажынарны когарал компенсацияныче кириген.

ЧЭТ «Тываэнерго» төрөл-дешкек акционер ниитилели дээр ышкаш бүдүрүлгелерниң когаралдарын хандыраарындан ойталаан.

— Документилерни Мос-кваже чорударының мурнунда оларның шындыгын, ылавлал-дыгын хынаар, эдип алып арга турбааны ол ирги бе?

— Херектиң ужуру чогуу-на ында турган. Ынчалзажок рес-публика комиссиязы уйгу-чдын чок ажылдап турган. Ындыг бол-зажок база-ла куду деңгелдиң звенозунун удуртукчуларының бурузу болбайн аан. Оларның хей кези когаралдың хемчээл-дериниң талазы-биле боттары-ның санаашкыннарын хөлчөк озалдап бергениндан оларны хынаарына, шимчедикчини Каа-Хемниң суу алгаш барган дээр ышкаш даап бодаашкыннарын ышкы эдеринге үе чедишпээн. Ылаңгыя «олутпай» удуртук-чуларның документилериниң чамдызын Москвага тургаш алганывысты чугаалаарга-ла, четчир. Ынчалзажок хей-ле күженишкиннерни үндүрүп тургаш, чамдык чүүлдерни кам-галап шыдапкан бис. Чижеглеп алырга, хүлээп албаан докумен-тилерниң уштуп бирин аңаа тура удур эдерин чөпшээрээн болгаш көөр база акшаландырар кылдыр хүлээп алганнар. Ойталар каап-тар бүрүн эргелиг-даа болза,

биске уткуштур базымны ынчаар кылганнар, ыңдыг база болгу-лаар-ла болгай.

Чедимче чок ол камгалал дээр буруу республиканың Онза байдалдар яамызынга база ха-мааржыр дээрзин чугаалаар апаар. Материалдарны чыгыры, сайгарары, хынаары болгаш ону Москвага камгалаары дээр ыш-каш ажылды ол дорт харылаар турган. Когарал талазы-биле хей-хей санаашкыннарын чогуу-на Россияның Онза байдалдар яамы-зының эксперттери брактаан болгай.

— Ам бистиң номчукчула-рывысты хей-ле чергези-биле дүвүредип турар айтырыг дугайында, оларның аразында үер-халаптан хей чергези-биле когараннар бар: оларның когаралының талазы-биле төлөлгелерни камгалаары чедиң алдыңган бе?

— Когараннарның данзы-зынче кирген бүгү-ле кижилер хоойлу өзүгээр чангыс удаа алып чогуур дузаламчыны алып. Ол талазы-биле данзыларны тус чер чагыргалары тургускан, олар кымны-даа утпаан боор дээр-зинге бүзүрээр мен. Айыттыгын 2,7 млн. рубль түннү долузу-биле камгалаан бис. Ол акшалар пят-ницада келирге-ле, Чазак ол-ла хүн төлөп бээр кылдыр чорудуп-кан. Банкылар саадатпас-ла болза, ол төлөлгелерни үер-чайыктан когаран хоорайларга болгаш кожууннарга бөгүн азы даарта үлөп эгелээр ужурулуг. Ону алып хамаатыларның данзылары чагырга черлериниң бажына-рынга көсүк астынган турар ужурулуг. Акшаны бээрин ажаалга банкызының салбырларын дам-чыштыр организастаар. Ындыг салбырлар чок черлерге банкы-ның төлөөлекчилери боттары баар. Чагырга черлериниң дарга-лары оларның кээр-баарын орга-низастаар ужурулуг.

— Кижиге хамаарыштыр кандыг түннел дугайында чугаа чоруп турарыл?

— «Тыва Республиканың онза байдалдарның түннелинде когаран хамаатыларның социал камгалалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр 5 чүүлү барымдаалап алырга, чангыс удаа бээр мате-риалдыг дузаламчы чедирген

когаралдың хемчээлинден хамаа-рыштыр ажыл төлөвириниң эн кудуку 10 хемчээлинге чедир бооп болур. Тодаргайлаарга, 1 муң рубльге когаран болза, дөрт кижилег өг-бүлө муң рубль алып. Бир эвес когарал 10 муң рубльге тодараттыгын болза, ыңдыг өг-бүлө 4 муң рубльди — кижиги бүрүзү муң рубльди алып-дыр.

— А кым-бир кижиге мате-риалдыг дузаламчы когарал-дың түннү дуглап шыдавас болза, ам канчаарыл ынчаш?

— Когаран кижиги бодунуң эт-хөрөңгизин камгаладып алган болза, четпес түннү камгала-дылга организациялары компен-сация дузазы-биле эгидер ужуру-луг. Бир эвес чок болза, хоойлу өзүгээр чүгө-даа ынчангаш херээ чок. Ачы-буян берикчилери эвес-ле болгай бис.

— Дача чурттакчылары кандыг-даа компенсация чок артарлар деп чугаа чоруп ту-рар-дыр, чүгө дизе дачалар чуртталга фондусунга хамаа-рышпас болгай. Ол шын бе?

— Бойдус халавы болган та-варылгада чангыс удааның ду-заламчызының талазы-биле кү-рүнеден хүлээлгелер, шынап-ла, дачалар ээлеринге хамаарыштыр чок. А аңаа хамаарыштыр кам-галадылга системазы бар. Ын-чангаш федералдыг органнарда дачалар талазы-биле санажыл-галар көөр кылдыр хемчеглер безин хүлээп алдынмаан. Ындыг болзажок ТР-ниң Чазак Прези-дент Ш.Д. Ооржактың даалгазы-биле боттарының дачаларын камгаладып албаан болгаш чаң-гыс удааның материалдыг дуза-ламчызын бээр көрдүнген ол-ла хемчээлге когаралды катап тур-гузар аргазы чок дача ээлеринге когаралдың орун тургузуп бээр арганы тып алган. Ол чорук кандыг-бир тускай таварылга кылдыр көрдүнген болбайн аан. Дараазында ыңдыг көрүүшкүн кааа турар деп, бурган-на билгей аан. Бистер чаа байдалдарга чурт-тап, амы-хуу айтырыгларны күрү-нениң акша-хөрөңгизиниң күсе-ли-биле эвес, а бот-хуу шийтир-леп чаңгыгар чорукка өөренир ужурулуг бис, аңаа эргежок чугула чүүлдер — ол-ла камгаладылга компаниялары — республикада бар база ажылдап турар болгай.

СТАТКУРКОМ

Хереглел өртектериниң көргүзүү

Барааннар болгаш өртектиг ачы-дуза чедирилгези	Ноябрь 2001 чылда хуулуг коэффициент-биле	
	октябрь 2001 чылга деңгээрге	декабрь 2000 чылга деңгээрге
Бүгү барааннар болгаш ачы-дуза	101,3	113,2
Аш-чем барааннары	101,9	109,2
Эт	99,4	136,2
Балык	98,4	107,5
Үс аймаа	107,3	116,0
Сүт, сүттен продуктулар	104,8	111,7
Дагаа чуургазы	105,7	102,9
Чигир	101,67	96,1
Хлеб болгаш хлеб кылыглары	105,6	106,1
Картофель	111,1	117,6
Ногаа аймаа	122,6	108,5
Арага аймаа	99,6	106,6
Аш-чемге хамаарышпас барааннар	100,4	110,1
Пес-таавы	100,5	106,4
Хеп, иштики хеп	100,0	112,5
Идик аймаа	100,1	107,1
Бажың эт-севи	100,0	112,1
Телерадио барааннары	100,0	118,1
Эм болгаш балыг шарыыр материалдар	100,3	100,8
Чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези	101,0	149,9
Амдыралчы ачы-дуза	100,8	118,3
Пассажирлер аргыштырылгасы	101,8	101,2
Харылтаа ачы-дуза	99,7	124,6
Чуртталга коммунал ачы-дуза	100,8	208,5
Өөредилге талазы-биле ачы-дуза	100,0	136,6
Культура албанының ачы-дуза	100,0	112,5
Калык камгалал ачы-дуза	100,0	117,9
Экскурсия ачы-дуза	100,0	100,0
Күш-культура ачы-дуза	100,0	145,1
Эрге-хоойлу талазы-биле	100,0	119,8
Банк албан черлери	150,0	150,0

Тыва Республикааның Хоойлулары

“Тыва Республикага тус чер референдумунун дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу

Дээди Хурал 2001 чылдың октябрь 10-да хүлээп алган.

1 чүүл. “Тыва Республикага тус чер референдумунун дугайында” Тыва Республиканың 1996 чылдың декабрь 12-де №690 Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1. 1-ги чүүлдүн 2-ги кезеэнден “Төлээлекчилер хуралдарының база тус чер чагыргаларының даргаларының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры” деп сөстөрни уштуп кааптар.

2. 7-ги чүүлдүн 2-ги кезеэнде “оларны хүлээп алганындан бээр 10 хонуктун дүргүзунда” деп сөстөрни “ону хүлээп алган хүнүнден бээр 6 хонуктан орайтатпайн” деп сөстөр-биле солугур.

3. 4-кү чүүлдүн ийги абзазында “хамаатыларның 10 хуундан эвээш эвези” деп сөстөрни “Россия Федерациязының хамаатыларынга” деп сөстөр-биле солугур.

4. 14-кү чүүлдүн 4-кү кезеэнде “чедир” деп сөстү “эвээш эвес” деп сөстөр-биле солугур.

5. 16-гы чүүлдүн 3-кү кезеэнде “10” деп чурагайны “5” деп чурагай-биле солугур.

6. 21-ги чүүлдүн 2-ги кезеэнде “бир ай эрткен соонда” деп сөстөрни уштуп каапкаш, оларны “референдумнун түннелдерин албан езузу-биле парлаан хүнүнден бээр 10 хонгаш” деп сөстөр-биле солугур.

21-ги чүүлдүн 5-ки кезеэн дараазында эдилге-биле бижири: “Референдумнун участок сонгулда комиссияларын референдумнун участогун тургусканының соонда, үш хонуктан орай эвэсте тургузар”.

21-ги чүүлдүн 7-ги кезеэнден “тус чер чагыргаларының баштыңнарының, тус черниң бот-башкарылганының албан-ду-жаалдыг өске-даа кижилериниң, Төлээлекчилерниң тус чер хуралдарының кижигүннериниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының айтырылганының талазы-биле” деп сөстөрни уштуп кааптар.

7. 27-ги чүүлдүн 4-кү кезеэнде “30” деп чурагайны “25” деп чурагай-биле солугур.

27-ги чүүлдүн 5-ки кезеэнде “15” деп чурагайны “4” деп чурагай-биле солугур.

8. 28-ки чүүлдүн 1-ги кезеэнде “15” деп чурагайны “20” деп чурагай-биле солугур.

9. 29-кү чүүлдүн 2-ги кезеэн дараазында эдилге-биле бижири: “Референдумга бадылаашкын бюллетенин долдурганының соонда, референдумнун хуусаа бетинде бадылаан киржикчинин долдурган бюллетенин чагаа хавынга суккаш, хырбалап каар. Чагаа хавында хырбалаан черинге референдумнун тустузунда девискээр азы участок комиссиязының ийи кижигүнү ат салгаш, референдумнун хамаарышкан комиссиязының таңмазы-биле, а ол ышкаш референдумнун хуусаа бетинде бадылаан киржикчининин холунун үжүү-биле шынзыдар”.

10. 32-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

“Бадылаашкынның түннелдеринин дугайында протокол бадылаашкынның түннелдеринин талазы-биле протоколду үш экземпляр кылдыр долдурар болгаш аңаа ат салганының ай, хүнүн, чылын болгаш үезин (шагын, минутазын) салгаш, референдум комиссиязының бадылаар эргелиг олуржуп турар бүгү-ле кижигүннери ат салыр.

Референдумнун участок комиссиязының бадылаар эргелиг бүгү-ле кижигүннери аңаа ат салганының соонда, бадылаашкынның түннелдеринин дугайында референдум комиссиязының протоколунун бирги экземплярин референдумнун үстүкү турар комиссиязынче дораан-на дамчыдып бээр болгаш референдумнун участок комиссиязынче ону дедир эгитпес. Бадылаашкынның түннелдеринин дугайында протоколдун бирги экземпляринга референдумнун участок комиссиязының бадылаар эргелиг кижигүннеринин онзагай санал-бодалдарын, бо Хоойлуну, референдумну аңаа үндезилээш эрттирип турары, муниципалитет тургузуунун уставын хажытканынга референдум комиссиязынга кирген хомудалдарны, а ол ышкаш айыткан хомудалдар (билдиришкннер) талазы-биле референдум комиссиязының хүлээп алганы ийитпирлерни болгаш референдумнун участок комиссиязының тургускан актыларын кожар. Айыткан документилеринин база референдум комиссиязының ийитпирлеринин шынзыткалаан хоолгаларын протоколдун ийги экземпляринга кожар.

Протоколдун ийги экземплярин федералдыг конститушчу хоойлуларда, федералдыг хоойлуларда, бо Хоойлуда муниципалитет тургузулганының уставтарында көрдүнгөн документация-биле, референдумга бадылаашкын бюллетеньнери-биле, референдумну белеткээри база эрттирери-биле холбашкан документация-биле кады, а ол ышкаш референдумнун участок комиссиязының секретарынга шыгжатынып чыдар.

Протоколдун үшкү экземплярин (ооң хоолгазын) хөй-ниити таныжып көөр кылдыр референдумнун участок комиссиязының айтып каан черинге азып каар”.

11. 34-кү чүүлдүн 1-ги кезеэн дараазында эдилге-биле бижири: “Референдумнун түннелдерин тодарадып үндүрүп турар референдумнун комиссиялары референдумнун түннелдеринин дугайында ниити сан-медээлерни референдумнун түннелдерин тодарадып санап үндүргенин соонда, бир хонук дүргүзунда массалыг информация чепсектеринче чорудуп бээр”.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1211 2001 чылдың ноябрь 9.

“Тыва Республиканың чонунун төөгү-культура талазы-биле салгал дамчаан эртинге байлаан камгалаарының болгаш ажыглаарының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Дээди Хурал 2001 чылдың ноябрь 29-та хүлээп алган

1 чүүл. “Тыва Республиканың чонунун төөгү-культура талазы-биле салгал дамчаан эртинге байлаан камгалаарының болгаш ажыглаарының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1. 1-ги чүүлде: ийги абзацты дараазында эдилге-биле бижири:

“культура талазы-биле салгал дамчыыр эртинге байлак — материал болгаш сагыш-сеткилдиң эрткен үеде тургусканы өртек-үнелиг чүүлдери, а ол ышкаш Тыва Республиканың чонунун онзагай бүдүштүг чоруун хевээр камгалап арттырарынга база хөгжүдеринге, делегейин сайзыралынга оларның салышкынынга ужур-дузалыг тураскаалдар болгаш төөгү-культура девискээрлери болгаш объектилер”;

үшкү абзацты дараазында эдилге-биле бижири:

“культура талазы-биле өртек-үнелиг чүүлдер — мөзү-шынар болгаш эстетика талазы-биле идеалдар, сагылга-чурумнун нормалары болгаш омур-хевирлери, дылдар, диалектилер база чугаа аялгалары, национал чаңчылдар болгаш езулалдар, төөгү талазы-биле географтыг аттар, аас чогаалы, уран шевер ус-тывыш болгаш ус дарган ажылы, культураның болгаш уран чүүлдүн чогаалдары, культура ажил-чорудулгазының эртем талазы-биле шинчилелдеринин түннелдери болгаш

методтары, төөгү база культура талазы-биле ужур-дузалыг бажың-балгаттар, тудуглар, янзы-бүрү чүүлдер болгаш технологиялар, төөгү-культура талазы-биле онзагай девискээрлер болгаш объектилер”.

2.5-ки чүүлде: 2-ги пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

“Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга база тус черниң бот-башкарылга органны Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр республиканың азы муниципалитет тургузуунун девискээринде туруп турар объектилерни культура талазы-биле салгал дамчыыр эртинге байлактын составынга хамаарыштырар дугайында айтырыгны көдүрүп, санал кирир эргелиг”;

3-кү пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

“Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының база тус черниң бот-башкарылга органны хоойлу-биле оларга берген эргелеринин хемчээли-биле республиканың девискээринде азы муниципалитет тургузуунун девискээринде туруп турар төөгүнүн болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарын, ажыглаарын, тыварын, бүрүткөп алырын, чаартырын хандырап болгаш суртаалдаар”.

3.7-ги, 8-ки чүүлдерни ап кааптар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

№ 1255 2001 чылдың декабрь 7.

“Юридиктиг эргелиг албан черлеринин ажил-чорудулгазының тодаргай хевирлеринге онааган үндүрүглерге чаңгыс аай үндүрүг дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында

Дээди Хурал 2001 чылдың ноябрь 29-та хүлээп алган

1 чүүл. “Юридиктиг эргелиг албан черлеринин ажил-чорудулгазының тодаргай хевирлеринге онааган чаңгыс аай үндүрүг дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

7-ги чүүлдүн 3-кү пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

“Үндүрүг органының санааны, үндүрүглер болгаш чыып кирир акшалар талазы-биле чедир хавырбаан акшаларны, хөөлерниң болгаш тарифтерниң түнүн бо Хоойлу-биле дүүштүр бюджетче база бюджеттен дашкаар фондусларже шилчидип турар үндүрүгнүн үлүг-хуузуна дең кылдыр хуваар”.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1258

2001 чылдың декабрь 7.

“Тыва Республиканың референдумунун дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаар дугайында

Дээди Хурал 2001 чылдың ноябрь 28-те хүлээп алган

1 чүүл. “Тыва Республиканың референдумунун дугайында” Тыва Республиканың 1996 чылдың февраль 1-де №454 Хоойлузун күш чок деп санаар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1240

2001 чылдың декабрь 7.

“Төлээлекчилерниң Тыва Республикада тус чер хуралдарының депутаттарының сонгулдаларының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок болган деп санаарының дугайында

Дээди Хурал 2001 чылдың ноябрь 29-та хүлээп алган

1 чүүл. Төлээлекчилерниң Тыва Республикада тус чер хуралдарының депутаттарының сонгулдаларының дугайында Тыва Республиканың 1997 чылдың октябрь 5-те № 795 Хоойлузун 1997 чылдың ноябрь 19-та № 932, 2001 чылдың февраль 12-де № 901, 2001 чылдың апрель 25-те № 1015 хоойлуларда өскерилгелери болгаш немелделери-биле кады күш чок деп санаар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 1251

2001 чылдың декабрь 7.

“Эт-хөреңгизи Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнге хамааржыр бүдүрүглеринин, организацияларның, албан черлеринин Даңбызын доктаадырының дугайында” 1999 чылдың март 25-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) № 187 доктаалыга өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) доктаадыры болза:

1. “Эт-хөреңгизи Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнге хамааржыр бүдүрүглеринин, организацияларның, албан черлеринин Даңбызын доктаадырының дугайында” 1999 чылдың март 25-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) № 187 доктаалыга немелделерни база өскерилгелерни № 1 база 2 капсырылгалар езугаар кирир.

2. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2001 чылдың ноябрь 29 № 1265

Борбак-оол АРАПТАҢ:

Директор-биле интервью

Школячыларны өөредип, кижизидер кончуг берге, улуг харысалгалыг болгаш бүгүдеге хундүлүг херекке бодунуң бүгү ажыл-чорудулгазын турскаадып чоруур башкылар, школа директорлары бистин аравыста эвээш эвес. Оларның бирээзинге Сукпак ортумак школазының директору Борбак-оол Иргитович Арап-танның хамаарыштыгырп болур.

1957 чылда ол башкылап эгелээн, 1964 чылдан бээр бо хүнге чедир школа директорунун чымыштыг албан-хүлээлгезин чедишшинг күүседип келген. Чүгле Сукпак школазын 23 чыл удуртуп турар. Дөртөн ажыг чылдарның дургузунда хейсанныг аныак салгалды эртемнерин үндезиннерибиле чепсеглээринге, оларны төлептиг аажы-чаңга кижизидеринге биче эвес күш-ажылчы сальышкынын кириген. Өөредилге-кижизидилгени экижидери-биле башкылаарының аржа-методун чаартып, ооң аяктыын бедидер дээш Борбак-оол Иргитович доктаамал ажылдап, чаа дуржулгаларны бодунун ажылчорудулгазынга ажыглап келген. Моон түңнелинде оон удурткан школазы республиканың дээрре школаларының одуруунда кирген. Өөредилгениң төрөөнү сагышсеткилинден бердинген школа директорунун, башкының кызымак, тывынгыр, чогадыкчы күш-ажылын Чазак бедии-биле үнелеп көргөш, Россия Федерациязынын школазының алдарлыг башкызы, Тыва Республиканың улустун башкызы деп хүндүлүг аттарны тывыскан. Республиканың школа директорларындан, башкыларындан улустун башкызы деп бодик атты алган чаңгыс киж бо. Ол ышкаш оон адын "XX чүс чылдың шылгараңгай кижилери" деп Тыва Республиканың Күрүнэ номунда кириген. Оон удуртуп турар школазынга дээди категориянык школазы деп атты беш чыл мурунда тывыскан.

Кызыл кожуунун Сукпак
школазынга чеде бергеш, ооң
директору Б.И.Аралтаңга Чаа
чыл бүдүүзүндө ужурашкаш,
ажыл-чорудулгазының дуга-
йында айтырыгларны салган
мен.

— Силерниң школаңар-
ның ажылын сөөлгү чылдар-
да мактап турарын билир
бис. Өөредилге-кижизи-
дилгени экижидер дээш
кандыг хемчеглерни алганы-
нарны, ооң түңнелдерин
чугаалап берип көрүңерем,
Борбак-оол Иргитович.

— Бисте улуг мактаныр хире-даа чүве чок ийин, бодувустуң шаавыс-биле ажылдап турар мындыг бис. Чаа үеңүң негелделеринге дүүштүр канчаар ажылдаза экил деп айтыргыны школаның башкылар коллективи эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгезинде сайгарып кердүвүс. Хамыктың мурнунда школаның материал-техниктиг баазазын ежижиде-

ринче кичээнгей салдывыс. Өөредилге кабинеттерин четчелээш, дөрзөн бис. Оон аңгыда спорт, гимнастика залдарын, мастерскаяны дерип кылдывыс. Ынчангаш өөредилгени кабинет системазынче шилчиткен. Оон соонда өөредилге-кижизидилгени эде тургузарынче, чаартырынче кирген бис. Өөреникчи бүрүзү-биле тустус ажылдаарынче кичээнгей салдывыс. Мурунда кошкак өөредилгелиглер-биле хөй ажылдааш, шыгырак билиглиг школаларже шоолуг сагыш салбас турган. Шак мындыг система-биле ажылдап тургаш, школаның өөредилге-кижизидилгезин башкылар коллективи экижиткен.

1996 чылда Россия Федерациязының школаларының аразынга чылдың тергийн школазын илердир конкурсту чарлаан. Бистин школа орта киржир күзелин илереткен. Конкурстун негелделери шыңгыызы билдиндир, оларны күүседир дээш дирекция, башкылар чыл дургузунда күженишкенини ажилдаан. 1997 чылда Россияның чылдың тергийн школазы деп бедик атка төлөптиг болган. Ол-ла чылдың ноябрда Москвага Россияның бүгү девискээрлеринден бо атты чедил алган школаларның директорларын чыылдыргаш, шаңалдарын тывыскан. Школага дипломну, меңээ "РФ-тин чылдың тергийн школазының директору" деп хөрек демдээн тывыскан. Бо дээрге бистин школаның башкыларының күш-ажылынга улуг үнелел болган, оларны тура-соруун улам-на көдүргөн.

— Бо конкурс уламчылаан болгай, орта улаштыр кириштиңер бе?

— Ийе, ол атты чедип алыры-биле эгелеп алган ажыл-херээвисти улам эки-жидер дээш туруштувус. 1998, 1999 чылдарда бо көрүлдөгө шылгарап үнгөш, ийи чыл улаштыр ол атты алдывыс. Школа дипломнар-биле шаннаткан.

— Силерге кандыг шаңналдарны бергенил?

— 1998 чылда “Алдарлыг педагог”, 1999 чылда “Улусчу педагог” деп хөрек демдектерин тывыскан.

— “XX чүс чылдың тергипин школазы” деп бедик атты Силерниң школага тывыскан болгай...

— Ийе, ыңдыг ат-алдарга бистиң школа четкен. Бо дээрге эрткен чүс чылда школаның дирекциязынын, башкыларының үре-түннелдиг ажылынга улуг үнелел-дир.

Бүгү Россияда мындыг атка 500 хире школа төлөптүг болган. Оларның директорларын Адлер хоорайга чыып алгаш, шаңнал-мақталдарны ты-
высқан.

— “ХХ чүс чылдың
тергиин директору” деп
атты шылгарааннарга
тыпсыр ирги бе?

— Ындыг атты тыпсы-
рынның дугайында чугаа болуп

турган. 100 хире директорга ону бээр хевирлиг, чогуу кымга тыпсырының шилип альтышкының кылбаан, олары илередип, тбдарадып турар, ону шийтпирлеттерге, солуннарга парлап чарлаар деп дыңнаткан. Ол арай узамдыгып, саадап турар хевирлиг болу берди...

— Борбак-оол Иргитович, эрткен чүс чылда Силерниң школа тергийн эки ажылдаан-дыр, бо чаа эгелзэн чүс чылда азы 2001 чылда кандыг арга-метод-биле ажылдап тур силер?

— Москва хоорайның мурнакчы школаларының чаа дуржулгазы-биле өөреникчилерни алдыгы класстан эгелеп, стратогия дифференциация деп методика-биле өөредип турар бис. Ол дээрге өөреникчилерниң билигиниң деннелин барымдаалар тургаш, бөлүктөп өөредири-дир. Амдыгызында республикада чүгле бистиң школа ону боттандырып турар. Математика, орус, тыва дылдар ышкаш кол-кол эртемнерниң кичээлдеринге школачы-

ларны билиниң деңгелиниң
аайы-биле аңгы-аңгы бөлүк-

терге чарып алыр. Чижээ-
лээрге, бир дугаар кичээл
математика болган болза, үш
чергелешкек алдыгы класс-

тың өөреникчилерин дөрт бөлүккө үзүп алып, азы дөрт класс кылдыр чарлы бээр, дөрт ангы башкы кичээлди

дүрт дүгүзү башкаруу жана өздүк ээртирер. Бир дугаар бөлүккө кончуг эки билигиглер, ийи дугаарынга эки өөредилгелиглер, үшкүзүнге ортумақ, дөрткүзүнге кошкак билигиглер кирер. Бо методиканын

“ЧАА АРГА-ДУРЖУЛГА АЖЫКТЫГ-ДЫР”

кол сорулгазы — класстар-
ның бүгү өөреникчилеринин
билиин деңнештирери болур.
Мынчалдыр дөрт чыл ажыл
дап келдивис. Ажыл нарын,
берге-дир, башкыларның
кызымак, чогаадкчы ажы-
лының ачызында биче эвес
арга-дуржулгалыг болу бер-
дивис. Ооң эки талалары
кончуг хей дээрзинге бүзүр-
дивис. Амгы үеде класстарның
өөреникчилеринин билии
колдуунда денежиш турар. Эн
ылангыя дөрт дугаар бөлүктүн
билии кошкак школачыларын
Россияның күрүне стандар-
тынга чедир өөредирин
шиитпирлээн улус бис, ооң
боттанылгазы багай эвес деп
дидими-биле чугаалап болур.

— Өөреникчилер школа-
ны ол-ла бөлүктөр аайы-биле
доозар бе?

— Ажылды мынчаар организастан бис. Бирги, ийги бөлүктүн өөреникчилери онгу класска чеде бээрге, тускай мергежил чедип алып кол угланьышкынның класска өөренир. Чижээлээрге, математикага бир дугаар бөлүккө өөренип турган өөреникчи болза, он, он бир дугаар класстарга ол-ла эртемни уламчылаар. Шагын көвүдеди бээр. Неделяда дертшак турганындан 6-7 шак чедир өстүрер. Төөгүге, дылдарга, литературага сундулут өөреникчилер барда, ол эртемнерниң неделяда шагын көвүдедир. Математика, физика дээн ышкаш эртемнерниң шагын бине эвээ-жедир. Мону өөреникчилерниң боттарының, оларның адаизиниң күзели-биле кылып, ол езугаар ажылдап турар бис.

Өөредилгени мынчаар
организаастаарга, багай эвес
түннелди бээрин бо чылын
бүзүрөп көрдүгүс. Тускай
мергежил чедип алып кол
угланьышкынның классты бо
чылын 17 кижидооскан.
Оларның билиги дыка шыырак
болган, дээди өөредилгеге
черлеринче кирериниң шыл-
галдаларын 15 кижидеки
дужаагаш, кирип алган,
чедишкынниң өөренип турар-
лар. Ол бистерге өөрүнчүг-
дүр. Бо класстан ийи оол
шериг албаны эрттирип
чорупкан.

Билиг бээр клязывысты 18 кижы бо чылын дооскан. Олардан чеди кижы дээди өөрөдиге черлеринде кирген, өскөлери ортумак өөрөдиге черлеринде өөрени бергеннер.

Моон алгаш көөргө, шилтип алган методикавыс 2001 чылда баштайгы багай эвес түннелди бергени бо. Мындыг аргадуржулганы моон сонгаар улам ханыладып сайзырадыры чугула деп санап турар бис.

— Бо бүгүдөн алгаш көөргө, школаның башкыларының эртем-билии шыырак, арга-дуржулгазы улуг, боттарының онаашкан херзэн ак сеткилдиг, конугут чүткүлдүг күүседип турары тодаргай-дыр. Каш башкы

школада ажылдап турарыл,
Борбак-оол Иргитович?

— Школаньың дирекциязы башкы кадрларны шилип алырынче, оларның ажыл-чорудулгазын хун бүрү удуртуп башкарарынче кичээнгейин салып келген болгаш салып-даа турар. Чүге дээрге чогумчалыг ажыл-иш олардан хамааржыр болгай. Башкыларны конкурс езугаар шилип ап турар бис, ынчангаш оларның билии шыырак, мергезили бедик, арга-дуржулгазы улуг болуп турар. Бисте 70 башкы бар, оларның чеден хуузу категорияны дужаап алган. Дээди категорияның он бир, бирги категорияның чээрби үш, ийиги категорияның 30 хире башкызы ажылдап турар. Чаа келген аныяк башкылар категория дужааваан. Кызып ажылдап турарларны ажыл стажын-даа барымдаалавайын, аттестация эртип алырын сүмелеп турар бис.

— Силерниң школаның ажылы эки, арга-дуржулгалыг болганындан республиканың көдээ школа-ларының баазасы кылып каан болгай. Чаа дуржулга өөренир, башкыларнын дуржулгасын шиңгээдип алыр, сүмележир дээш кээп турарлар хөй бе?

— Биске неделя санында ла арга-дуржулга солчур дээш бир делегация кайы-бир школадан ыяап-ла келир-дир. Билиг бедидер курстарга, семинарларга өөренип келген башкылар, школаларның, өөредилге килдистеринин удуртукчулары бистиң школага арга-дуржулга солчуру-биле доктаамал кээри чаңчыл болган. Чоокта чаа Кызыл хоорайның школаларының бирги класстарының башкылары 40 хире кижжи келгеш, ажылывыс-биле танышкан. Кызыл кожунунуң биология, география башкылары кичээлдерге олuruшкаш, арга-дуржулгазын башкылар-биле солушкан. Оон аңгыда школаларның өөреникчилери база кээп турар. Шагаан-Арыг школаларының бөлүк өөреникчилери эрткен айда келгеш, бистиң школачыларывыстың өөредилгези, амьдыралы-биле танышкан. Олар чүгле ужуражып чугаалашкан эвес, концертин көргүскен, эш хузунун спортчу маргылдааларын эрттирген. Шак ындыг ужуражылгалар өөреникчилерге ажыктыг болуп турар.

— Мээң салгаан айтырыгларымга допчу, долухарылыарны бергениңер дээш четгирдим, Борбак-оол Иргитович. Чаа чылда ажыл-херээңерге чедишкиннерлиг болурунарны күзедим.

Таан-оол ХЕРТЕК
айтырыгларны салган.

ЧУРУКТА: Б.И.Араптаң.
Ондар Охемчиктин тырт-
тырган чуруу.

Дыштанылганар-биле, УРУГЛАР!

Кывар-чаар чүүлдер садып алыр дээш бензин садар станцияларга келген автомашиналарның ээлеринге дузалажып, акша ажылдап ап турар школа назынныг бичии оолдарны бо-ла көөр бис. Редакцияның фотокорреспондентизи Василий Балчый-оол-биле Кызыл хоорайның «Южная» деп бензин садар станцияга чеде бээривиске, ийи бичии оол келген автомашиналарның шуптузунга четтигер дээш, шалыпкыны кончуг ажылдап, халчып турлар. Оолдар бичии када хосталы бээр аразында оларның өөредилгезин, ажыл-агыйының дугайында сонургадывыс. Оларны Виталий Петухов биле Сережа Евдокимов дээр болду. Виталий Кызыл кожуунун Каа-Хем суурда кезээки школада 6 класста өөренип турар, а Сережа — Кызыл хоорайның 14 дугаар школазының 8-ки классчызы.

Виталий: — Мен мында ноябрь 22-ден эгелеп ажылдай бердим. «Орбита» станциязынга ажылчын херек деп чарлал ном-чааш чеде бээримге, еске кижилер база тургулаар, 15-даа рубльди берип каар. Колдуунда 1,2,3 рубль бээр. Чогум болза мен акша албас ужурлуг мен, ынчалза-даа бээрге, ап алыр-дыр мен, акша шупту улуска херек болгай.

— Өөренип, онаалга-күчүлүп кылып турар силер бе?

Виталий: — Ийе, понедельник, четверг, пятницада кезээ өөренип турар мен, вторник, среда, суббота, улуг-хүнде дыштаныр.

Сережа: — Виталий мында доктаа мал ажылдап турар болгаш, эртенгиниң 8 шактан кезээ 6 шакка чедир ажылдаар.

Мен даң бажында өөренип, улаштыр онаалгам кылып каап-каш, бээр халып кээр-дир мен.

— Соок эвес-тир бе, дүшпте кааа чөмненип алыр-дыр сен, Виталий?

Виталий: — Доңа бергеш, станция иштинге чынып, чөмненип алыр мен. Дүшптеки чөмни бажындан ап алыр, чамдыкта садып алыр-дыр мен. Сережага чөпшээрэвес, ол магазинче чорупкаш, аңаа чынып алыр.

— Ажылдап алган акшанарны канчаар чарыыр-дыр силер, оолдар?

Виталий: — Мээң ада-иём моон мурнунда ажылдап турган, ам кайызы-даа ажыл чок. Ажылдап алган шалынымдан 25 рубль арттырып алгаш, дөгөрезин авамга бериптер мен, чамдыкта бодумга херек чүүлдерни база садып алыр мен.

Сережа: — Мээң авам — школада алгебра, геометрия башкызы, ачам база ажылдыг. Акшаны бодум күзелим-биле чарыыр мен, чамдыкта авам дилээрге, бээр мен. Бо удаа ада-иёмге, угбамга Чаа чыл таварыштыр белек садып бээр дээш чып тур мен.

— Силерге бензинни куттуруп алгаш, шупту чолаачылар

төлеп бээр-дир бе, ортумаа-биле каш акша бээр-дир?

Виталий: — Чок. Автомашиназындан-даа дүшпейн, куттуруп алгаш, төлеп бербейн чоруй баар-даа улус бар. Эки кижилер база тургулаар, 15-даа рубльди берип каар. Колдуунда 1,2,3 рубль бээр. Чогум болза мен акша албас ужурлуг мен, ынчалза-даа бээрге, ап алыр-дыр мен, акша шупту улуска херек болгай.

ада-иёмни чанымче ап алыр мен.

Чаа чыл таварыштыр эштерим Женья, Максим Калашниковтарга, Андрейге өөренип турар черлерин чедишкенин доозарын күзээр-дир мен.

Чугаакыр, чаптанчыг элээдилер-биле чугаалашкаш, оларны үениң бергези ажылдаарынче, ада-иёминге дузалажырынче чайгаар албадалканынга, кыштың соогунда чаш холдарын доңуруп, демир-деске бичии чинге салааларын хаартып, хоранныг бензинни дүн-хүн чок тынып турарынга хомудал, кээр-гевес аргам чок болду. Ынчалза-даа олар ажылга чажындан өөренип, кадыг-бергени эртип, харын-даа келир үеже бөгүн ыяк көрүп, белеткенип алганынга канчап өөрүвес боор. Виталий биле Сережа ышкаш акшаның үнезин билдир, ону кайы хире улуг дер-

— (Сережа автомашиналар кээрге, чоруй бар-ды).

— Хостуг үенде чүнү канчаар-дыр сен, Виталий?

Виталий: — Менде хостуг үе чок деп болур. Бир айда ийи дыштаныр хүнүг мен.

Бир хүнде чунар-бажыңнаар мен, а бир дыштаныр хүнүмү 5 хонгаш болур төрүттүнген хүнүмде алыр деп тур мен.

— Кезээки школаны доозуп-каш, улаштыр өөренип сен бе, черле ынчал чуртталгада кандыг эртемниг болуксаар сен?

Виталий: — Көдээ ажыл-агый техникумунче дужаар мен, механик эртемни чедип алгаш, автомашина башкаар шынзылга дээш база экзаменнер дужаар мен, ийи ном садып алган, бажыңымда өөренип тур мен. Ооң соонда шериг баар мен. Чогум бодум шериг чериниң ажылдакчызы болуксаар мен, болдунар болза, шериг эрттирген кезээмге олчаан артып кааш,

биле ажылдап болурун «амзал» каапкан элээдилер хөй, оларга бичии-даа болза, акша ажылдап алырынга дузалажыр организациялар, деткикчилер тыптыр чүве болза, эки турган чүве-дир ийин. Ынчалза-даа бистиң республикада ындыг элээдилерге ачы-дуза чок болганындан ара-дарыже сундугарларның саны өзүп, харын-даа кижилер тынып чедип турарларның саны кызырылбайн турарынга хомудава с аргажок.

Болдунар-ла болза, элээдилер кандыг-даа ажылдан ойталавас дээрзинге бүзүрээр мен...

Алдынай СААЯ.

“Тывызыым — дытта...”

Хем-хемниң бажында
Кедигир кара буура,
Даг-дагның бажында
Талыгыр кара буура.

Кончуг семдер, хоюг дүккүр.

Күжүр семдер күзүн сүткүр.

Сарыг-кызыл чөмниг
Салбак-ногаан чаштыг.

Тозан тос каыттангылыг,

Доозазының өөгү чок.

Хевири борбак,
Өңү ногаан, ишти кызыл,
Амданы чигирзиг.

Шуглак чок удуур,
Суг чок чунур.

СОГУР АЗА

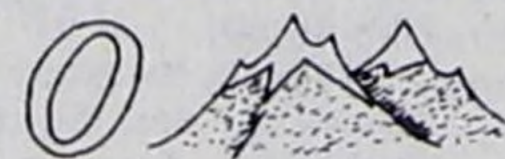
Ойнап көрүңерем

Бир шыырак кижик Согур аза болур, бир шыырак кижик хөй уруглуг, оолдуг кадай болур, эдээндон он, чээрбизи-даа тутунчуптар, иези олурар. Аза келгеш, кадайга таакпы сунар. Кадай таакпыны тырткаш, артында олурган уругларынга бээр, олары: «Аза таакпызы тыртпас мен, авам таакпызын тырттар мен» — дижи, ужуңче үндүр сунчуп чорудуптар, оон уруглары шупту хары угда: «Аза таакпызы тыртпас бис, авамыс таакпызын тырттар бис. Аза сүдү ишпес бис, авамыс сүдүн ижер бис» — дээр. Аза: «Артында чүү чүвөлериң?» — дээр. Кадай «Хөлегем-дир» — дээр. Аза ол-бо талазынче топтап көргөш: «Оо, уругларың-дыр, ам бирээзин, ийизин, үжүн меңээ бер» — дээр. «Уругларым бербес

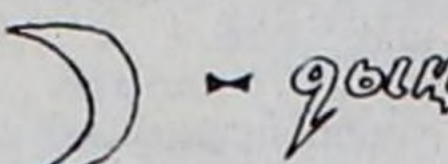
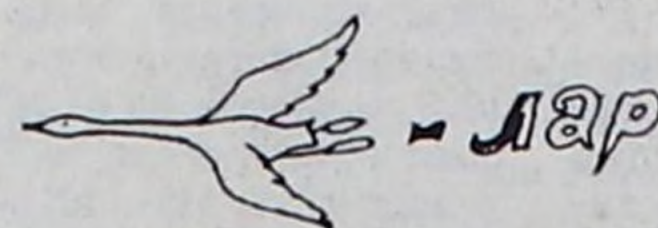
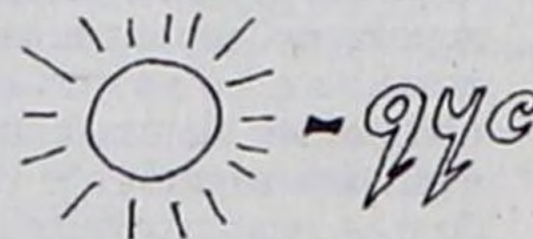
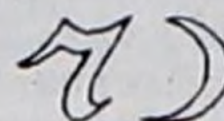
мен, тараа хоордуруп чиир мен, уругларым алба, малым малдап берзин» — деп, кадай харылаар. «Оода бирээзин ап көрей» — дээр. «Чок, хоржок, бербес мен» — дээр, былаап, хунаап эгелээр. Уруглары: «Согур аза, бисти алыр шааң-даа чок. Авамыс алыспас-даа» — дижи маңнажып, дезип-ле турар.

Иези Аза-биле удур тутчуп-ла турар. Аза холу дээпсе, алганы ол. Уруглары авазынга чанып, Азага бербес дугайында үргүлчү чугаалап, кылыр ажылдарны айтып, иезинге от оттулар чөм кылып бээрин, тараа хооруп, мал малдап берип, азыраарын сөглөп-ле, Азаны бактап-ла турар. Иези кижик шыырак, кашпагайда бербес, Аза кижик шыыракта тудуп аптар.

Хостуг шакта

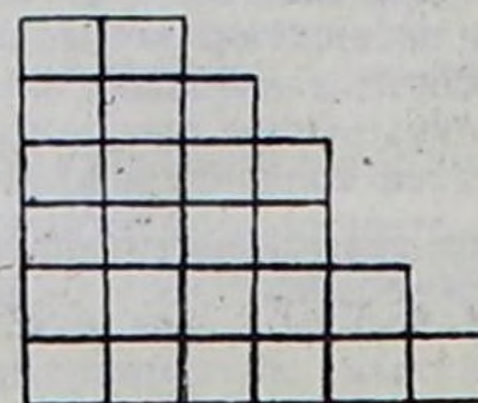

т 10

КРОССВОРД

- 1, 2. Эң эргим сестер.
3. Авазының эр дунмазы.
4. Угбазының оглун даа-йының адаары.
5. Кадайының азы ашаа-ның дунмазы.
6. Акызының кадайы.

ДУЗА ЧЕДИРЕРИНГЕ КЕЗЭЭДЕ БЕЛЕН

Декабрь 27 — Тыва Республиканың Амы-тын камгалакчыларының болгаш дилеп тывар албанның хүнү.

Тыва Республиканың Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының хүрээлинде турар ук албанның ажилдакчылары удавас профессионал байырлалын эртирерлер. Бо улуг эвес албан чериниң найыралдыг коллек-

кижилер ук албанны билер болгаш кажан-даа утпастар. Чүге дээрге амы-тын камгалакчылары кижилер кандыг-бир айыыл: чер шимчээшкини, үер, өрт дээн чижектег байдус халавынга алзыпса азы кандыг-бир ырак черге пассажирлер сөөртүр

маган тавартыпкан черлерге амы-тын алыкчыларын бо-ла көрүп болур. Ажылы-биле чугаалаарга, каяа кижилерге айыыл кыжаны бээр болдур, амы-тын камгалакчылары ында турар.

Чижээлээрге, 2001 чылдың май айда Бай-Тайга кожуунга 14 харлыг оол аза берген. Кижилер четпес ырак тайгага ишти тынныг чыткан оолду бо албанның амы-тын камгалакчылары тып эккелген.

2001 чылда бо албан чери дилеп тып, амы-тын алырының 206 үнүшкүннүн кылган. Оон иштинде байдус халавы: хар көшкөзиге бастырган бир кижини, дошче ойлу кире берген бир бичии уругну, сугта дүшкен 19 кижини ужулган, тайгага аскан 8 кижини

тивин Ольга Март-ооловна Тукар удуртуп турар. Мергежил талазы-биле онзалап көөр болза, ында бирги класстың амы-тын алыкчылары 6 кижилер, 2-ги класстың 4, үшкү класстың 3 кижилер бар бооп турар. Техника талазы-биле 6 автомашина, 3 хеме, 1 сугга кедер тускайлаттынган хеп болгаш оон-даа өске дериг-херекселдер бар.

Чамдык улус бо албанның бар-чогун-даа билбес боор. Ынчалза-даа кандыг-бир айыыл-халапка таваржып чораан

транспорт азы самолет аңдарлы берген болза, бир-ле дугаарында оларга амы-тын камгалакчылары дуза чедирер келир. Төнчү чок тайгага кандыг-бир кижилер аза берген болза, кандыг-бир заводтун эрги бажынының дээвири буступ барып дүшкен болза, база-ла олар кээп дуза көргүзөр. Ынчангаш оларны амы-тын камгалакчылары дээн ужуру-даа ында. Чайның изинде үер суу алган чурттакчылыг черлерге, кыштың соогунда хар көшкөзиге кижилер азы мал-

тыпкан. Оон артканнары техниктиг авариялар, кижилерниң оваарымча чогундан тывылган айыыл-халаптар болгулаан.

Ам бо эрес-дидим амы-тын алыкчыларының эң тергиннериниң дугайында маңаа чугаалап көрээл. Олар кымнарыл дээрге 1-ги класстың амы-тын алыкчылары, альпинизм талазы-биле Сибириниң амы-тын камгалакчыларының №40 регионалдыг өөредилге төвүнге билиин, мергежилин бедиткен Даир Байыр-оол, "Подводрестрой"

өөредилге-бүдүрүлгө төвүнге белеткел эрткен Дмитрий Стрекалов, 2-ги класстың амы-тын алыкчызы, амгы үеде Россияның камгалал академиясында өөренип турар Алексей Малышев — олар бооп турар. Бо үш амы-тын камгалакчылары айыыл-халаптарга таварышкан кижилерниң амы-тын чыңгыс эвес удаа алганнар. Оон ыңай хоочун амы-тын камгалакчызы Клим Чооду-

евич Чадамба бодунун байлак арга-дуржулгазын аныктарга дамчыдып берип чоруур.

Ынчангаш амы-тын камгалакчыларынга мергежил талазы-биле байыр чедирбишаан, оларның амы-хууда амыдыралынга, ажыл-ижинге улуг-улуг чедиш-кинерни күзеп каалыңар.

Маадыр-оол ЧЫЛБАК-ООЛ.

Болган таварылга

12 хонук аскаш...

Бо чайын Ажыг-Суг аржаанынга эмнедип тургаш база-ла аңаа аржааннап турган, хары элээн улгады берген Семис-оол Дүктүг-Кулакович Монгуш деп Ийме чурттуг кижилер таныжып алган мен. Ол бо аржаанче кел чыткаш, орукка аскаш, черге, ээн тайгага, 12 хонган кижилер болган. Оон чугаазындан солун, харын-даа бүзүренич эвес чүүлдерни номчукчуларга бараалгадыр бодай-дыр мен.

Ажыг-Суг аржааны Хемчик биле Улуг-Хемниң каттышкан черинден шоолуг ырак эвес черде чыдар. Оон аржаан чалап алыры-биле Ийме суурдан кезек кижилер үнүпкен. Ол суурдан Ажыг-Суг аржааны дыка ырак. Машиналыг Хемчик хемни унаштыр Хараганныг-Ховулааш, Баяжылааш, Идик-Хончулааш, кижилер аксынга келгеш, машиназын аңаа каапкаш, Хемчикти хемелеп кешкеш, оон ыңай чадаг чорупканнар. Оон ыңач чорааш, кезээликтей Ажыг-Суг аржаанынга чедип келгеннер.

Оон эртенинде саваларын долдуруп алгаш, дедир чорупканнар. Орук берге, артында бедик дөштер эртер. Караңгылай бээрге, бичии дыштанып каап чорааш, Семис-оол Дүктүг-Кулакович өөрүнден аза берген. Алгырып кускуннаарга-даа, кым-даа харылаваан. Караңгыда кайнаар баар боор, эптиг чер тып

кылаштап тургаш, бир пөш адаанга чыдып алган. Эртенинде оттуп келгеш, баар уун, чоруур оруун дилээш, тыппаан. Бүргер хүн. Шаан төндүр орук дилеп тура хүнзээн. "Хайлыг, дүүн эптиг чер дилеп, өскээр кылаштавайн, оруум кыдыыңга чыдып алгырым кай!" — деп, ол бажын шаштынып шаг болган. Шаг ыңчаар каш-даа хонган. Ап чораан бичии хүнезини төнгөн. Аштаанындан бышпаан тоорук, катчимис аймаа чип эгелзээн. Оон кадында далажып, дедидеп, орук дилээр дээш, мунгаш аргалыг сыннар кыры теп, суг чок каш хонук мырыңай ат бол часкан. Чылан сыртыгы дээр оят дайнап, оон суун соруп чүгээр-тенип чораан. Хүн үнүп-даа кээрге, Семис-оол Дүктүг-Кулакович чүвениң ужур-бажын тыппастаан. Бедик даг кырынче үне бергеш, кайнаар-даа хараарга, арга шыпкан бедик-бедик даглар

көстүр болган. Сөөлүнде-сөөлүнде оон кулааның дыбыжызы, думчуунун чыткыры, карааның көскүзү кезээлзээн. Ырак эвес маңап эрткен койгунну, эликти чыдындан билип кааптар апарган. Черлик хаваннарны суг аңдарып каапкан черинге эмзиг, хаванзыг чыдындан билип кааптар болган. Ийи кезээ ырак эвес адыг чыды билип кааш, пөш кырынга үнүп, эптиг будуктар кырынга олуруп, пөш унунга чыпшыр шарыттынып алгаш, удуп хонган. Ол-ла ыңчаар аштаан, суксаан, пат турупкан кижилер чыт хап, коргуп-иргип, баш углаан черге тояп-ла чораан. Сөөлүнде-сөөлүнде ол орук азы чурттакчылыг чер тып аар идегели өжүп, черге ойталап алгаш, үр чыдары кезээлзээн. Угаан-бодалы дедирленип, черлик-сип калган.

Бир ыңчап чыдырда, чоогу-биле боолар чүктээн ийи аъттыг кижилер шапкылажып эртип бар чыткан. Семис-оол Дүктүг-Кулакович дуза дилеп кый дээр хамаанчок, черлиг аң дег хоюп, адыр ыяш артынче чашты берген. Шаг чок чыткан кижиниң кырынга те-чунмалар анайлары бо-ла дешкилежип маңап кээр,

чараштары кончуг болган. Улуг-даа, бичии-даа аңнарның хейү аажок болган. Ол-ла ыңчаар тояп чорааш, өзен ишти черге, улуг даг иргек аң базып алган чыткан черинге таваржы берген. Эьдин хопталаан адыг олче херектенип, чүгле шурап келбээ. Семис-оол Дүктүг-Кулакович кортканындан арай деп чылап чоруткан.

Сөөлзүредир 7-8 хонуп чорда, оон күш-шыдалы суларай, эзирик кижилер дег элентинди кылаштап эгелзээн. Угааны чиктиги кончуг апарып, кулаанга үннер дыңналып, караанга элдеп-эзин чүвелер көстүр апарган. Бир-ле кезээ кызыл хүнде улуг хая баарынга дыштанып олурда, хая тиинден узун чаштыг бичии уруг үнүп келгеш, Семис-оол Дүктүг-Кулаковичини хөлчок кээргеп: "Сээң уран-шевер адаңны билер мен. Ол кижилерге буян кылып чораан. Ынчангаш сенээ орукту айтып берейн" — дээш, оон холундан чедип алгаш, көстүр-көзүлбес кокпа орукка эккелгеш: "Бо орук сени боду-ла буянныг кижилерге чедире бээр. Байырлыг, кырган-ачай" — дээш, чиде берген.

Аскан кижилер ол бүгүнү

кайгап, эдерепп туруп-туруп, орукту эдериб базышкан. Ол орук-биле дыка үр чоруп орда, аңаа аржааннаан улус таваржып келген. Олардан хоюп, дезип бар чыдырда, олары танып, тудуп, оожук-туруп алган.

Семис-оол Дүктүг-Кулакович чүгээртеп орталанып келгеш санаарга, 12 хонук аскан болган. Ынчангаш ол бүгү сагыш-сеткил дүвүрелинден адырлыр дээш, аалыңга күш-хүнезин белеткеп алгаш, катап аржааннап чедип келгени ол болган. Мен оон-биле 11 хонук кады аржааннап дыштандым. Боду улуг, шыырак, чугаакыр, ажык сеткилдиг, белен-селен бергелерге алыспас, эрес кижилерниң бирээзи кижилер болду. Оон адазы Дүктүг-Кулак Монгуш тулган шевер дарган чораан. Аскаш, хая тиинден үнүп келген уругта таварышканын Семис-оол Дүктүг-Кулакович аажок чиктигзиниң чугаалаар чорду. Оон ол аржаанга тааржып, арны-бажы өң кирип, азып-тенип чорааны тайгаларыңга тейлеп, аржаан-биле байырлашкаш, омак-хөглүг чана берди ийин.

Александр ООРЖАК, башкы.

Кызыл хоорайның Ленин кудумчусунда 2001 чылда ажыглалга кирер ТР-нің ИХЯ-ның 67 квартиралыг чуртталга бажыңындан Тыва Республиканың Чазааның шугуму-биле чуртталга бажыңы алыр кижилерниң даңзызы

1. Оюн Кончуй-оол Чамьянович — Танды кожуун, Кочетово суур, күш-ажылдың хоочуну, 1-ги бөлүктүн инвалиди
2. Девяткина Валентина Михайловна — Кызыл хоорай, уруу бичизинден инвалид
3. Куулар Зоя Калдар-ооловна — Кызыл хоорай, чурттаар чери чок, хей уругларлыг өг-бүлө
4. Куулар Алефтина Кушкаш-ооловна — Кызыл хоорай, 1-ги бөлүктүн инвалиди, чурттаар чери чок
5. Кызыл Чечек Васильевна — Кызыл хоорай, чурттаар чери чок, 2-ги бөлүктүн инвалиди
6. Комбуй Орлан Уйну-оолович — Кызыл хоорай, чурттаар чери чок, афган дайынын хоочуну
7. Монгуш Светлана Очур-ооловна —

Кызыл хоорай, чурттаар чери чок, хей уругларлыг өг-бүлө

8. Ондар Маман Самбуевна — Кызыл хоорай, Маадыр ие, 1-ги бөлүктүн инвалиди
9. Метелева Нина Васильевна — Кызыл хоорай, репрессияга таварышкан, хоорайның бажың ээлчээнде 1973 чылдан бээр турар
10. Трас Урана Дадар-ооловна — Кызыл хоорай, өскүс, Кызылдың школа-интернадына кижизиттирген бот ие
11. Ховалыг Чечек Алимовна — Чеди-Хөл кожуун, өлүрткен суму чагыргазының даргазының кадайы
12. Артык-оол Алексей Сундеевич — Кызыл хоорай, ТР-нің Дээди Хуралының депутаты, ТР-нің Чазааның албан бажыңы
13. ТР-нің Чазааның албан бажыңы
14. ТР-нің Чазааның албан бажыңы.

Кызыл хоорайның Пушкин кудумчусунда 2001 чылда ажыглалга кирер 24 квартиралыг чуртталга бажыңындан Тыва Республиканың Чазааның шугуму-биле чуртталга бажыңы алыр кижилерниң даңзызы

1. Балдай-оол Таана Доржуевна — Кызыл хоорай, оглу бичизинден инвалид, чурттаар чери чок
2. Донгак Венера Эрестиг-ооловна — Кызыл хоорай, республиканың №2 поликлиниказының эмчи сестразы, бот ие
3. Дамдын Ольга Кыргысовна — Кызыл хоорай, чурттаар чери чок, хей уругларлыг өг-бүлө
4. Донгак Айланмаа Дабаевна — Кызыл хоорай, 2-ги бөлүктүн инвалиди, чурттаар чери чок
5. Доклак (Ховалыг) Раиса Дөмүр-ооловна — Кызыл хоорай, өскүс, өскүс дунмаларын кижизидип турар, чурттаар чери чок
6. Дульба Байлак Канчыр-ооловна — Кызыл хоорай, караа четпес, 2-ги бөлүктүн инвалиди
7. Ензук Ия Сергеевна — Кызыл хоорай, өскүс, чурттаар чери чок
8. Люндуп Любовь Климовна — Кызыл хоорай, 2-ги бөлүктүн инвалиди, 2 инвалид уругларлыг
9. Монгуш Геннадий Бавуевич — Кызыл хоорай, хей уругларлыг өг-бүлө, чурттаар чери чок
10. Монгуш Мөңгө-Байыр Эрес-оолович — Кызыл хоорай, өскүс, чурттаар чери чок
11. Куулар Орланмаа Дадар-ооловна — Кызыл хоорай, өскүс, бот ие

12. Чамьян Чечена Очуровна — Кызыл хоорай, өг-бүлөдө үш инвалид кижилер бар
13. Ооржак Байлак Чимит-Доржуевна — Кызыл хоорай, хей уругларлыг өг-бүлө, чурттаар чери чок
14. Ховалыг Сухем Комбужапович — Кызыл хоорай, дыка бергедеп турар, чурттаар чери чок
15. Ондар Юрий Дакаевич — Кызыл хоорай, 2-ги бөлүктүн инвалиди, афган дайынын хоочуну
16. Хүрекпен Салбакай Самдановна — Кызыл хоорай, бот ие, чурттаар чери чок
17. Ховалыг Кертик-оол Тас-оолович — Кызыл хоорай, 1-ги бөлүктүн инвалиди, чурттаар чери чок
18. Сарыглар Орлан Окал-оолович — Кызыл хоорай, өскүс, чурттаар чери чок, акызы аарыг
19. Сенди Анжелика Владимировна — Кызыл хоорай, өскүс, чурттаар чери чок
20. Сарыглар Ирина Эрес-ооловна — Кызыл хоорай, чурттаар чери чок, бот ие
21. Солчак Софья Санхоевна — Кызыл хоорай, хей уругларлыг, оглу бичизинден инвалид
22. Ооржак Иликмаа Арын-Хереловна — Кызыл хоорай, хей уругларлыг, бергедеп турар, ниити чуртталга бажыңында чурттап турар.

ЧАА ЧЫЛГА УТКУШТУР САГЫНДЫРЫГ

Каш-ла хонгаш, чүгле бичии чаштарның эвес, а кижилер бүрүзүнүн четтикпейн манаары хөглүг байырлал — Чаа чыл чедип келир. Оон уржундан чер болганда белеткел ажылдары эгелзэн.

Бажың эзелеринге база удур-тукчу харысалгалыг кижилерге сагындырарымыз болза, өрт айыыл-халавын баш бурунгаар болдурбазы-биле байырлал эр-тирер өрээлдерни, одалга болгаш электри дериг-херекселдерин өртке удур дүрүмнерге тааржыр кылдыр хынамчалыг белеткээр ужурулуг.

Ылангыя шивилерни шын эвес тургузуп, өртке удур дүрүмнерни сагываанындан өрт айылы үнүп болур. Ынчангаш шивини тургузарда, ханадан, девириден, одалга печкаларындан болгаш электри-биле чылыдар херекселдерден бир метр ырак, улустун үнер-киреринге шаптыктавын барымдаалап, делгем өрээлдерге быжыглап каастаар. Электрлиг гирляндаларны чүгле заводка кылганнарын ажыглаар.

Шивини болгаш маскарад костюмдарын белен кыла бээр ойнаарактар-биле, хөвөң, саазын, марля-биле кааставас. Чүге дээр-ге белен кывар хеп 1-2 минута

дургузунда өрттенир болза, аар чаданың өртеңинге чедип, амыт-ындан чарлырынга чедирип болур. Ынчангаш кызылчал материалдарны ажыглаар деп бодаза, оларны тускай отка удур бүдүмел-биле сиңирип кааннарын ажыглаар болза эки (сиңирилген кылыр чер — Кызыл хоорай, Правобережная 7 «а» тел. 9-01-42).

Массалыг байырлал эр-тирер залдарның тускай хамаарышпас ийи эжикиг болуру — эвакуация ажылдарын чорударына таарымчалыг. Оон ангыда залдарның чырыын долузу-биле өжүрүп болбас база химиктиг бүдүмелдер холуп каан чазылдырар фейерверктерни шиви өрттени бербези-биле ажыглавас.

Сөөлгү үеде барык садыг бүрүзүндө, рыноктарда калбаа-биле янзы-бүрү чараш хаптарда пиротехниктиг кылыгларны садып турар. Оларны дүрүм эзуугаар ажыглавас болза, чүгө уруглар эвес, а улуг-даа кижилер кемдеп, эът-кежин чиртип болур.

Ынчангаш пиротехниктиг кылыгларны садып алырда, шын-нарлыг деп бадьткп каан сертификатты база шын ажыглаарын айтып каан инструкцияны айтырары чугула.

КҮРҮНЕНИҢ ӨРТКЕ УДУР АЛБАН ЭРГЕЛЕЛИ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧОНУНГА ХӨГЛҮГ БАЙЫРЛАЛДАР ЧҮГЛЕ СИЛЕРДЕН ХАМААРЖЫРЫН САГЫНДЫРЫП, ААС-КЕЖИКИГ ЧАА ЧЫЛДЫ УТКУУРУНАРНЫ КҮЗЕП ТУР!

Өртке удур албан.

Шыдыраа ДЕТКИМЧЕНИ КӨРГҮЗЕР

Чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайның 2001 чылда чемпиону ат дээш «Улуг-Хем» кожуунун төвүнге шыдыраа маргылдаазы болуп эркен. Аңаа 34 шыдыраачылар швейцар система эзуугаар күжүн шенежиш ойнааннар.

Бо чылгы Наадымга тураскааткан шыдыраа маргылдаазының база шыдыраага Президент Кубогунун тиелекчизи, Улуг-Хем кожуунун чемпиону Анатолий Кейв маргылдааның ийиги салында республиканың экс-чемпиону, спорт мастеринге кандидат Мөңгүн-оол Түлүш-биле таваржы бергеш, дораан-на хайымнашкан.

Дөрткү салыгда анык шыдыраачы Чингис Шойнуу шыырак ойнакчы Мөңгүн-оол Түлүштү утканы-биле хоочун шыдыраачы маргылдааның ортаакы кезеңче кирген. Бешки салыгда Анатолий Кейв Кара-оол Натпий-оол-биле

ойнааш, чүгле адын ышкынган эвес, а алдын өртектиг хей минуталарын ышкынып, берге байдалче кирген. Кожуунун шыдыраа федерациязының президентизи чедип алган туружун улам ханыладып, Улуг-Хемге аштырышкына таваржып көрбөз сурагылг Кейвти дүжүп бээринче албадан.

2001 чылда Шагаан-Арыг хоорайның чемпиону атты чангыс-даа аштырышкын чок болган анык шыдыраачы Чингис Шойнуу чаалап алган. Ийиги черни Владимир Биче-оол, үшкү черни Кара-оол Натпий-оол, дөрткү черни Илья Мохов алганнар.

Хоорайның чемпионатында Шагаан-Арыг хоорай чагыргазының даргазы Виктор Сегбе кижип, моон сонгаар кожуунга, хоорайга эртер шыдыраа маргылдааларына деткимче көргүзөр аргаларны тывар болган.

Эрес-оол БИЧЕ-ООЛ.

ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАРЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙДА ТӨВҮ

Чарлалдарны массалыг информация чепсектеринге парладып тургаш, дараазында хевирлер эзуугаар бедик мергежилдик кадрларны шилип бээринге дузалаар

ЫЯАП-ЛА КИИРЕР МЕДЭЭЛЕРИ

Ажылдаар чери (мергежли, албан-дужаалы)	Шалпыңы	Организацияның ады (ыяап-ла кириер)	Кадр килдизинин телефону
---	---------	-------------------------------------	--------------------------

НЕМЕЛДЕ МЕДЭЭЛЕР

Эр, херээжени	Хар-назыны	Эртеми	Ажыл дуржул-газы	Ажыл графиги
---------------	------------	--------	------------------	--------------

АЧЫ-ДУЗАНЫ ХАЛАС ЧЕДИРЕР

Чагыгларны кириер чери: Кызыл, Красноармейская 76, телефоннары: 1-12-00, 1-11-69, 1-13-08. Чонну ажылга хаара тударының Кызылда төвү.

“Намчыл” тараачын ажыл-агый дүжүп турар.

ХУУДА ЧАРЛАЛ

4 колонкага контейнерлиг АЗС-ти (бензин кудар станция) садып тур мен.
Тел: 3-89-03, 4-13-33.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Ниитилел-политиктиг килдистер — 3-39-16, үлетпүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунку “Шын” солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделеда үш катап үнер. Хем-чээли 2 парламал ама.

Тираж 4689.
Чагыг 145.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-нің парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.